

Ніна КЛИМЕНКО,
член-кореспондент НАНУ,
професор Київського
національного університету
ім. Тараса Шевченка

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Минуло 100 років від дня народження Андрія Білецького

УДК 81-119

Стаття присвячена особі видатного українського мовознавця, поліглота, педагога і перекладача Андрія Білецького. Аналізуються його обширні наукові інтереси і багатогранна дослідницька діяльність у різних галузях лінгвістики, літературознавстві, культурології.

Ключові слова: лінгвосеміотика, етимологічні студії, ономастичні студії, класична філологія, елліністика.

Минулого року відзначено 100-річчя від дня народження Андрія Білецького, видатного вченого, який є гордістю української культури й науки і ще за життя став легендою, здобувши загально визнані титули енциклопедиста, поліглота, історика, перекладача, художника, культуролога, вільнолюбця. Цю легенду ніхто ніколи й не ставив під сумнів, адже професор Білецький мав надзвичайно широкий спектр наукових інтересів, був філологом широкого профілю, зокрема досліджував проблеми загального, порівняльно-історичного, типологічного, зіставного мовознавства. Він писав праці з семіотики, епіграфіки, етимології, історії та археології, а також літературознавчі, перекладознавчі, культурологічні розвідки.

Глибоко і ґрунтовно вчений аналізував і мертві мови (давньогрецьку, латину, скіфську, санскрит), і багато живих, сучасних. А.Білецький цікавився проблемами походження мови та її системності і знаковості, розкривав етимологію давньогрецьких слів і водночас осмислював основи лінгвосеміотики, зв'язку мови і мислення, мови і культури. У дослідженнях науковця гармонійно поєдналися діахронічний, історичний підхід до розкриття мовних закономірностей і синхронний.

У багатьох його працях простежується прагнення сконструювати досконалу модель мовної системи з усіма її підсистемами, яка б охопила більшість індоєвропейських мов і кожна з яких мала б свою розпізнавану назву. Він був ученим-аналітиком і добре розумів, що збудувати одну універсальну знакову систему мови важко, а то й неможливо. І це насамперед тому, що в неї не можна вмістити всі мовні факти. Одним із перших у мовознавстві А.Білецький збагнув суперечність між системним і структурним аналізом мови. Він проголошував динамізм знакових мовних систем, їхню здатність до видозміни.

Як теоретик мови А.Білецький обстоював думку про те, що кожна мова має свій час і простір, грама-



Андрій Білецький

тичний та лексичний склад. У далекому 1952 р. ще в умовах жорстокого тоталітаризму й політики русифікації, у рецензії на український переклад російського «Словаря иностранных слов» [3], А.Білецький, віддаючи належне зусиллям перекладачів, написав, що в принципі не може бути словника чужомовних слів і що завжди слід брати до уваги специфіку тієї мови, для якої словник укладають. Вона виявляється не тільки в порівняно сталому основному словниковому фонді, а й у мінливому словниковому складі кожної мови. Учений не схвалював переконання перекладачів, що всі зібрані в цьому російському словникові слова

іншомовного походження існують і в українській мові. Аналіз реєстру словника дав змогу А.Білецькому зробити висновок: «Сучасна нам українська мова одержує міжнародні терміни іншомовного походження безпосередньо від російської із новими словами російського походження. Проте не можна погодитися з тим, що в історії української мови не було випадків, коли міжнародні терміни іншомовного походження переходили до української мови безпосередньо з інших відповідних мов» [1; 59].

Праці А.Білецького на основі порівняльно-історичного методу (Принципы этимологических исследований. – К., 1950; Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К., 1972), численні статті цього циклу здобули визнання в нашій країні й далеко за її межами. Вони актуальні й нині.

Ономастичні студії вченого охоплюють як давні грецькі найменування, так і українські. У цих працях гармонійно поєднано пояснення грецьких і негрецьких топонімів, ойконімів та українських: Бористена – Данапріса – Дніпра, Кагарлика й Чортомлика, Бобріка й Кічкаса та ін. У них розкрито наслідки вивчення слов'янських топонімів, гідронімів Греції, що свідчать про безпосередні й багаторічні контакти слов'ян та греків у V–VI ст. і пізніше. Мало хто із сучасників А.Білецького міг з од-

наковою повнотою писати про фонетику праіндоєвропейської мови, походження мови скіфів та коріння рідної мови. Небагато дослідників і тепер можуть так переконливо дискутувати з приводу повного перекладу С.Руданським «Іліади» Гомера – «Омирової Ільйонянки», як це зробив професор. Про це пише І.Дзюба у книжці «З криниці літ»: «А.О.Білецький докладно порівняв український текст С.Руданського з оригіналом і дійшов висновку, що це досить-таки точний переклад, а не переспів, попри українізацію прізвищ та деякі лексичні особливості» [2; 141].

Професора А.Білецького називали за життя одним із найавторитетніших знавців давньогрецької мови, латини, античної літератури. Він знав діалекти давньогрецької і сучасної грецької мов, а також грецьке койне. До нього зверталися грецькі вчені за консультаціями з приводу етимології грецьких слів. Він був блискучим елліністом і досконало володів новогрецькою.

Андрій Білецький – досвідчений перекладач давньогрецьких і латинських текстів. На початку 40-х рр. ХХ ст. його батько, академік Олександр Іванович Білецький, упорядкував «Антологію античної літератури», яка вперше побачила світ 1938 р. Переклади для неї робили прекрасні фахівці з античної літератури. Серед них В.Державін, М.Зеров, Г.Кочур та ін. До них приєднався 24-річний А.Білецький, який переклав кілька поем Гомера, деякі твори Есхіла, Архілоха, Езопа, Віргілія, Горація. Йому пасують слова, які Максим Рильський сказав про Миколу Зерова: «любив Гомера і поетів Риму». Його переклади схвалили метри української літератури, і їхня думка була великою підтримкою молодому перекладачеві. Згодом, 1968 р., коли готували перевидання «Антології», А.Білецький разом зі своїм другом Г.Кочуром відновили прізвища перекладачів – «ворогів народу», викреслених у виданні 1938 р. Вершиною його перекладацької майстерності стали Геродотові «Історії в дев'яти книгах», опубліковані в 1993 р. з коментарями, що змусили вчених по-новому розглядати питання походження слов'ян.

А.Білецький – автор розвідок про давньогрецький, а також візантійський епос, міфологію. Він був укладачем антології античної поезії «Золоте руно» (К., 1980), став упорядником і редактором «Словника античної міфології» (К., 1985). Водночас він невтомно популяризував сучасну грецьку літературу в Україні – через свої переклади, статті, передмови та післямови до українських перекладів з новогрецької (Н.Казандзакіса, С.Мірівіліса, Й.Сеферіса, Я.Рицоса та ін.).

Велика роль професора Білецького та його дружини Тетяни Чернишової в організації університетських студій новогрецької мови і літератури на теренах колишнього Радянського Союзу. За їхньої ініціативи

в Київському університеті ім. Тараса Шевченка 1958 р. почали вивчати елліністику, випускники цього профілю ставали викладачами, перекладачами, науковцями, дипломатами, журналістами.

В університеті під керівництвом А.Білецького та Т.Чернишової започатковано наукове вивчення румейського діалекту греків Надазов'я. Вони дев'ять разів, починаючи з 1953 р., разом зі студентами їздили в експедиції в Надазов'я. Наші дороги й незабутні Вчителі навчали нас азів польової діалектологічної роботи. У румейських селах ми зблизька відчули скромну велич родини Білецьких, людей інтелегентних, високоосвічених, дуже добрих і щедрих. Ми жили в сільських клубах, шкільних залах, харчувалися всі разом у чайних, снідали просто неба шматком хліба, часто з козхалвою, такою давньою, що доводилося рубати її сокирою, бо в магазинах не було цукру. До побутових труднощів наші Вчителі ставилися з гумором. Нам було добре, щодня ми пізнавали щось нове: удень заповнювали анкети, записували казки, пісні, вечорами поверталися на ночівлю. Учителі на наших очах ставали улюбленцями румеїв та урумів. До них горнулися. Нам показували народні танці. До клубів приходили дев'яносторічні бабусі співати пісні для запису на магнітофон. Уже сам приїзд професора й доцента зі студентами, інтерес до діалекту, румейського фольклору були великою подією для греків Надазов'я, які після сталінських репресій боялися навіть писати в анкетах, що вони греки.

Повага до А.Білецького була дуже щира. Нам здавалося, що професор знає про все на світі. Це відчували не тільки студенти. З роками це наше враження переросло в переконання. А.Білецький справді мав енциклопедичні знання в різних галузях науки і, що найважливіше, він охоче ділився ними зі студентами, аспірантами й усіма, хто чимось захоплювався або цікавився. Енциклопедизм становить характерну рису його наукових і науково-популярних праць. Іноді нам здавалося, що А.Білецький на лекціях відволікався від основної думки. Та це було поверхове враження. Насправді він розмовляв з нами як з рівними. Так звані його відступи стосувалися наукових фактів, які він подавав у широкому мовознавчому, історичному, культурологічному контексті. Ми просто не могли відразу осягнути вершин його знань. Досить прочитати його книжку «Про мову і мовознавство» (К., 1996), щоб переконатися, як просто й дохідливо викладав А.Білецький величезний фактичний матеріал, а енциклопедичність знань ученого висвітлювала різні його аспекти і збагачувала читача.

А.Білецький умів збудити у студентів та аспірантів інтерес до науки. Ми знали, що професор багато працював над дешифруванням грецьких написів Ольвії й Софії Київської, брав участь у розкоп-

ках Ольвії 1952 р., згодом переклав і описав близько 30 лапідарних написів, що стали надбанням світової науки. Він розповідав нам, яке значення мають ці написи для античної історії, для розуміння економіки, політичного устрою, етносоціальної структури населення, культурного життя та релігійного світогляду мешканців не тільки Ольвії, а й інших полісів Причорномор'я та Середземномор'я.

До Софії Київської професор водив нашу новогрецьку групу багато разів, показував мальовання зі скіфськими мотивами, розповідав про реставраційні роботи в соборі. Якось підвів нас до стіни із зображенням Марії й каже: «Придивіться. Ви уявляєте, як намучився живописець, поки намалював її? Ось тут ще на свіжій стіні написав «Марія зла». У Лаврі ми разом із А.Білецьким і Т.Чернишовою знайшли залишки скульптури-надгробка на могилі Константина Іпсиланти, того патріота Греції, що був одним із активних учасників національно-визвольної боротьби грецького народу проти турецького ярма. Це він – великий драгоман Порти, господар Молдови й Валахії – допомагав Росії воювати проти турків, за що й був позбавлений престолу і звинувачений у зраді. К.Іпсиланти встиг з родиною виїхати з Валахії й дев'ять років (1807–1816) мешкав у Києві, де й помер і похований біля Георгіївської церкви. Залишки надгробка знайдено серед руїн Успенського собору в 50-х рр. ХХ ст. Професор допоміг у пошукові документів, частин пам'ятника. Можете уявити, як ми всі були схвильовані, коли прочитали напис на надгробку. Згодом пам'ятник реставрували на кошти Всегрецького Союзу понтійських офіцерів «Олександр Іпсиланти» й за допомогою членів наукового історико-філологічного Товариства Андрія Білецького 29 липня 1997 р. відбулося його урочисте відкриття в Києво-Печерській Лаврі.

Ознайомлення із творчістю А.Білецького наштовхує на питання: що впливало на формування його особистості? За матеріалами енциклопедій (Української Радянської, Сучасна Україна, Українська мова) та університетських довідників хрестоматійними стали дані про життєвий шлях ученого. Народився 12 серпня 1911 р. в Харкові, помер 10 квітня 1995 р. в селищі Буча під Києвом. Закінчив 1933 р. Харківський педагогічний інститут професійної освіти (згодом він знову став університетом), працював у 1934–1937 рр. у Харківському педагогічному інституті іноземних мов. 1941–1944 рр. – викладач

Томського університету. Після закінчення докторантури в Москві в Інституті мов та писемності народів СРСР упродовж 1946–1987 рр. працював у Київському університеті ім. Тараса Шевченка: в різні роки завідував кафедрами латинської мови, загального мовознавства і класичної філології, романської філології, був старшим науковим співробітником відділу лексикографії Інституту мовознавства АН УРСР, кілька років – Інституту археології АН УРСР. А.Білецький змінив кілька професій: бібліограф, редактор видавництва, викладач. Викладацтво стало для нього покликанням усього життя. Понад 40 років А.Білецький віддав університетові, де у 32 роки став доцентом, у 42 – професором.

Це тільки зовнішні пунктири його життя. За ними стоять внутрішні чинники, що сформували його як ученого. Він народився у високоосвіченій родині, яка подарувала Україні трьох видатних учених: це були батько Олександр Іванович – літературознавець зі світовим ім'ям та два його сини – Андрій Олександрович – доктор філології, член Атенської академії наук і Платон Олександрович – мистецтвознавець, дійсний член Академії мистецтв України, член-кореспондент НАН України. Мати, Марія Ростиславівна, була ученицею відомого історика Тарле, викладачка французької та німецької мов.

Сини здобули блискучу мовну та гуманітарну освіту вдома й у Харківському університеті. Обидва вони захоплювалися живописом. У дитинстві та в юнацькі роки А.Білецький мріяв стати астрономом, художником та істориком. І багато працював для цього. Але доля розпорядилася інакше: він став філологом, мовознавцем і літературознавцем, перекладачем. Його знання іноземних мов феноменальні. А.Білецький вільно володів кількома десятками мов – європейськими і східними. До глибокої старості вчив нові мови. На 84-му році життя писав вірші японською. Бог обдарував Андрія Олександровича багатьма талантами. Батьки розвинули їх і навчили працювати. Це був великий працелюб. Талант, помножений на працю, дав прекрасний ужинок.

А.Білецький став видатним теоретиком мовознавства, істориком мови, фахівцем класичної філології. Він збагатив науку прочитанням ольвійських написів, здійснив повний переклад «Історій» Геродота. У його творчому доробку літературознавчі розвідки зарубіжної літератури. Таких людей називають геніальними.

Література

1. Білецький А. До питання про словники іноземних слів / А.Білецький // Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – С. 58–62.

2. Дзюба І. Степан Руданський / І.Дзюба // З криниці літ. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007.

3. Словарь иностранных слов / за ред. И.Лехина, Ф.Петрова. – Москва, 1951.